

Tadeusz Godlewski

Partia komunistyczna we francuskim systemie partyjnym

Polityka i Społeczeństwo nr 8, 87-95

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

Tadeusz Godlewski**PARTIA KOMUNISTYCZNA
WE FRANCUSKIM SYSTEMIE PARTYJNYM**

Konsolidacja francuskiego systemu partyjnego po 1958 r., a więc w okresie V Republiki, dokonała się zasadniczo w ramach dwublokowej konfiguracji ideowo-programowej, wyborczej i rządu na osi lewica versus prawica. Najbardziej istotną rolę w tym procesie odgrywają czynniki instytucjonalne semiprezydenckiego systemu politycznego, zwłaszcza dualizm władzy wykonawczej i przywództwo polityczne prezydenta, wyłanianego spośród kandydatów wspieranych głównie przez partie polityczne. Prezydent wywiera duży wpływ pośredni na rywalizację międzypartyjną i jej efekty polityczne. Głównymi instrumentami tego wpływu jest większość prezydencka, która wyniosła go do władzy, to znaczy lewica bądź prawica, a zwłaszcza macierzysta partia, która zyskuje wówczas polityczny status partii prezydenckiej. Bezpośrednie następstwo czasowe wyborów prezydenckich i parlamentarnych do izby pierwszej od 2002 r., po skróceniu kadencji prezydenta z 7 do 5 lat i zrównaniu jej z kadencją Zgromadzenia Narodowego, jeszcze wzmocniło ten wpływ prezydenccjalizmu na dwublokowy kształt systemu partyjnego (Godlewski 2010: 339–350).

Spośród wielorakich uwarunkowań dwublokowego systemu partyjnego zwracają także uwagę czynniki normatywne. Przede wszystkim związane są one z większościowym systemem wyborczym w politycznie najważniejszych elekcjach prezydenta Republiki i Zgromadzenia Narodowego. A także w wyborach municypalnych, które rewitalizują w okresie kampanii wyborczych polaryzację lewica versus prawica na poziomie lokalnym, departamentalnym i regionalnym. Wyniki wyborcze mają bezpośrednie przełożenie na finanse partii politycznych – z jednej strony poprzez jurydyzację finansowania z budżetu państwa na podstawie ilościowych kryteriów uzależniających wysokość dotacji od

ilości uzyskanych głosów i mandatów, a z drugiej strony dzięki składkom specjalnym uiszczanym przez mandatariuszy partyjnych.

Tak więc PCF miała coraz bardziej ograniczone od lat osiemdziesiątych zasoby wewnętrznego finansowania wskutek silnego i szybkiego spadku jej liczebności i ewolucji od partii masowej do partii wyborczej. Modelowa zmiana partii i wzrost znaczenia funkcji wyborczej umożliwiał zarazem uzyskanie dostępu do zasobów władzy publicznej i wyrażał się w nasilonym od lat dziewięćdziesiątych procesie kartelizacji (Andolfatto, Greffet 2008: 321–346). Z kolei erozja wpływów społecznych, zwłaszcza wśród robotników i mas ludowych, skutkowała dość chaotyczną niekiedy polityką „na wszystkich azymutach”, to znaczy rozproszeniem postulatów programowych, wyzbywaniem się komunistycznej ortodoksji ideowej i przebudową strukturalno-organizacyjną po odrzuceniu centralizmu demokratycznego. Mimo tych wahań i sprzeczności PCF pozostaje jedną z nielicznych w Europie partii komunistycznych z wyrazistą kulturą polityczną radykalnie lewicowego nurtu politycznego, łączącego rewolucyjny dyskurs marksistowski z pragmatycznym działaniem w funkcji wyborczej i funkcji rządu.

Ta cecha PCF łączy ją z całą lewicą i szerzej – z systemem partyjnym, który wyróżnia się swoistym rysem różnorodności kultur politycznych na lewicy, jak i na prawicy. Odwołują się one do różnie interpretowanych i przyswajanych wartości oraz przekonań dotyczących władzy, obyczajowości, rodziny, działania jednostki w przestrzeni publicznej, jej wolności i równości. Zwracał na to uwagę zwłaszcza politolog René Rémond: „podział prawica – lewica ma bardzo głębokie korzenie [...], odpowiada zasadniczym różnicom w sferze kultury i wrażliwości wykraczającym poza doraźne, okolicznościowe wybory i utrzymującym się mimo zachodzących zmian politycznych i przemian społecznych” (Rémond 2008: 147).

Przynależność PCF do lewicy była zawsze oczywista i pozostaje nadal aksjomatem w jej autoidentyfikacji, a także w opiniach konkurentów politycznych i ocenach naukowych. Pewne wątpliwości pojawiały się natomiast w definiowaniu politycznego statusu i funkcji partii komunistycznej w systemie partyjnym, zwłaszcza w okresie stalinizacji PCF w latach 1947–1956 i ówczesnej radykalizacji jej pozaparlamentarnych form politycznego protestu i rewolucyjnej retoryki „partii klasy robotniczej” bądź skrótowo: Partii – innej od pozostałych partii. W strategii politycznej i funkcji propagandowej przewijały się łącznie działania wewnątrzsystemowe i antysystemowe. Na tę sprzeczność i dysfunkcjonalność wskazywała np. w badaniach naukowych Annie

Kriegel. Pewien aspekt dysfunkcjonalności wobec systemu dostrzegali później, do lat siedemdziesiątych, także politolog Georges Lavau (Lavau 1969: 25–37). Reprezentowanie i obronę przez PCF interesów klasy robotniczej określił on jako funkcję trybuńską, związaną – według komunistów – z uprzedmiotowieniem proletariatu przez wyzysk ekonomiczny oraz marginalizację kulturową i polityczną.

W badaniach politologicznych funkcja trybuńska nadal jest niekiedy odnoszona do tych partii skrajnej lewicy bądź skrajnej prawicy, które realizują radykalne strategie polityczne. I w rezultacie, z własnej woli bądź z powodu stosowanego wobec nich ostracyzmu politycznego przez główne ugrupowania w systemie partyjnym albo z obu tych powodów równocześnie, nie posiadają relewancji w funkcji wyborczej (zawierania efektywnych sojuszków) i funkcji rządzenia. Dotyczyło to np. nacjonalistycznej i ksenofobicznej partii radykalnego protestu – Frontu Narodowego (Front national, FN) oraz trockistowskiej Ligi Komunistycznej i Rewolucyjnej (Ligue communiste et révolutionnaire, LCR) w latach dziewięćdziesiątych i w obecnej dekadzie. Od lat siedemdziesiątych natomiast prosystemowość PCF nie budzi istotnych wątpliwości, zwłaszcza w jej funkcji wyborczej i funkcji rządzenia.

Wśród wielonurtowej lewicy PCF jest zwykle wyróżniana w naukowych typologiach, jak i w badaniach sondażowych jako komuniści, partia komunistyczna i niekiedy lewica komunistyczna. Najsilniejszym ugrupowaniem, które pełni rolę głównego bieguna przyciągającego lewicę w funkcji wyborczej i funkcji rządzenia, pozostaje natomiast Partia Socjalistyczna (Partie socialiste, PS). W typologiach naukowych jest także określana jako lewica socjalistyczna, rzadko jako lewica socjaldemokratyczna, mimo iż niewątpliwie stanowi część międzynarodowej socjaldemokracji. W wyborach do Zgromadzenia Narodowego w 1978 r. wyprzedziła ona po raz pierwszy w okresie V Republiki partię komunistyczną. Odtąd ta przewaga powiększała się, osiągając w obecnej dekadzie proporcję zbliżoną do 1 : 5 na niekorzyść PCF. Pozycja PS wśród lewicy pozostaje na tyle silna, iż jest porównywalna do podobnej roli, jaką na prawicy pełni konserwatywna Unia na rzecz Ruchu Ludowego (Union pour un mouvement populaire, UMP). Według formułowanych na tej podstawie ocen i prognoz niektórych politologów system dwublokowy zdaje się ewoluować w kierunku systemu wielopartyjnego z dwoma partiami dużymi (dominującymi). Już obecnie PS i UMP pełnią bowiem w znacznym stopniu funkcję rządzenia samodzielnie, choć ze wsparciem kilku „partii wasalnych” na lewicy i prawicy. Zdają się one mieć ograniczony wybór między polityczną autonomią i systemową marginalizacją bądź uznaniem przywództwa jednej

z partii dużych za cenę ograniczonej relewancji rządu i kartelizacji zapewniającej polityczne przetrwanie (Dupoirier, Frongier 2009: 512).

Ten dylemat jest łatwo dostrzegalny w politycznej strategii PCF. Z jednej strony opowiada się ona zdecydowanie za wyborczym współdziałaniem całej lewicy, w tym z PS, a z drugiej strony próbuje zmniejszyć wskazaną asymetrię wpływów wyborczych i politycznych. Natomiast celem PS pozostaje od co najmniej kilkunastu lat przekroczenie progu 30 proc. poparcia elektoratu w wyborach parlamentarnych i prezydenckich w pierwszej turze, a więc przesądzenie statusu partii dużej i konsolidacja na poziomie pozwalającym utrwalić potencjał partii rządzącej.

Trzecim składnikiem francuskiej lewicy jest heterogeniczna skrajna lewica, określana również jako lewica radykalna, a w ostatnich latach także jako lewica antyliberalna. Pozostaje ona wewnętrznie zróżnicowana i podzielona, często skłócona, ale też zdolna do jedności działania w uzgodnionych formach bądź równoległe podejmowanych działaniach przez różne ugrupowania, partie, ruchy społeczne, środowiska, inicjatywy obywatelskie, organizacje związkowe. Jest to znaczący politycznie potencjał radykalnego protestu, obywatelskiego sprzeciwu i pozaparlamentarnej aktywności partii lewicowych. Radykalna lewica obejmuje m.in. nurt neotrockistowski, Zielonych, alterglobalistów, środowiska komunitarne i inne. Radykalną lewicę zasilają często rozłamowe grupy i skonfliktowani z władzami partyjnymi działacze z ugrupowań lewicowych i centrowych.

Początkowa nieufność PCF wobec ugrupowań radykalnej lewicy w latach siedemdziesiątych i osiemdziesiątych wynikała głównie z konkurencyjności tej „lewicy lewic” związanej z jej dynamiką rozwojową w okresie nasilonej erozji elektoratu i odpływu członków z partii komunistycznej, osłabienia jej więzi z organizacjami społecznymi i ruchem związkowym, zwłaszcza z Powszechną Konfederacją Pracy (Confédération générale du travail, CGT) w latach dziewięćdziesiątych. Próby wzmocnienia nowego bieguna lewicy radykalnej, konkurencyjnego wobec PS i z włączeniem PCF, nasiliły się w drugiej połowie lat dziewięćdziesiątych i w obecnej dekadzie. Objęły one głównie LCR, Zielonych, alterglobalistów, środowiska libertarne i feministyczne, ruchy pokojowe oraz PCF.

W partii komunistycznej nasiliły się w tym czasie wewnętrzne zmiany strukturalno-organizacyjne, które pozwoliły jej w znacznym stopniu upodobnić się do innych partii radykalnej lewicy poprzez znaczące rozluźnienie rygorów członkostwa i szerokie otwarcie struktury terytorialnej na otoczenie społeczne. Silnie zaznaczyło się zaangażowa-

nie PCF w obronie praw dyskryminowanych grup społecznych, takich jak nielegalni imigranci, bezdomni, mniejszości seksualne. Wspólną płaszczyzną zbliżenia z lewicą antyliberalną stało się zwłaszcza potraktowanie różnych aspektów wolności jednostki jako realnych i niezbywalnych jej praw, jak np. prawa do mieszkania, prawa do godnego traktowania, ekonomicznego i politycznego zrównania płci i innych (Reynaud 2007). Do radykalnej lewicy zbliżyło też PCF silne wsparcie ruchów pokojowych i antywojennych protestów, wzmocnienie eurosceptyzyzmu. Warto wspomnieć, że w referendum wrześniowym w 1992 r. aż 92 proc. zwolenników PCF głosowało za odrzuceniem traktatu z Maastricht, co stanowiło niemal połowę głosujących „nie”. Również w majowym referendum w 2005 r. zwolennicy PCF w sposób zdyscyplinowany głosowali zgodnie z partyjnym apelem za odrzuceniem projektu unijnego traktatu konstytucyjnego (odrzuconego większością 54,7 proc. głosów). Podobne stanowiska zajęły inne partie lewicy radykalnej i w znacznym stopniu także PS, ale w późniejszych latach w PCF (i w PS) nastąpiło wzmocnienie orientacji eurorealistycznej, co mogło ułatwić ich współdziałanie polityczne.

Utworzenie sojuszu antyliberalnej lewicy na podstawie programowej i wyborczej okazało się w połowie obecnej dekady nietrwałym projektem politycznym. Nie powiodła się zwłaszcza inicjatywa podjęcia dyskusji programowej i porozumienia politycznego wokół wspólnej kandydatury całej lewicy na wybory prezydenckie w 2007 r. (Zappi 2007). Był to stały problem lewicy od lat siedemdziesiątych. W obecnej dekadzie zasadniczą trudnością w jego rozwiązaniu pozostawała sprzeczność między osiągnięciem jedności lewicy, co zwykle skutkowało nadreprezentacją poparcia wyborczego, a koniecznym pozyskaniem poparcia nowych wyborców, związanych zwłaszcza z politycznym centrum. O ile za otwarciem ku centrum optowały niektóre nurty w PS, to PCF i lewica radykalna były temu zdecydowanie przeciwnie, traktując centrum jako część prawicy. Taką opinię można było zresztą nierzadko spotkać także w analizach naukowych, np. u cytowanego już politologa R. Rémonda (Rémond 2008: 207). W wyborach prezydenckich PCF i inne partie oraz ugrupowania lewicowe wystawiały w pierwszej turze własnych kandydatów, a przed drugą turą apelowały do wyborców o poparcie dla kandydata lewicowego, którym zwykle był polityk PS, z wyjątkiem wyborów w 2002 r., w których wyjątkowo od lat siedemdziesiątych w drugiej turze konkurowało dwóch kandydatów prawicy: gaullista Jacques Chirac i lider FN: Jean-Marie Le Pen. Większość lewicy wezwała wówczas swoich wy-

borców do głosowania negatywnego – poparcia Chiraca, by nie dopuścić do sukcesu Le Pena.

Tabela 1. Wyniki lewicy w wyborach prezydenckich pierwszej tury i kandydatów PS w drugiej turze w latach 1988–2007 (w proc.)

Rok wyborów	Kandydat PS	Kandydat PCF	Pozostali kandydaci lewicy	Lewica ogółem	Kandydat PS w II turze
1988	34,1	6,8	7,9	48,8	54,2
1995	23,2	8,7	8,6	40,6	47,3
2002	16,2	3,4	25,3	44,9	–
2007	25,4	1,95	8,6	36,0	46,45

Źródło: Na podstawie oficjalnych wyników wyborczych. Zob. także: Amson 2002: 147–148.

Dyscyplina wyborców lewicy w drugiej turze wyborów prezydenckich zapewniała zwykle lewicy lepsze wyniki. Najbardziej zdyscyplinowany pozostawał elektorat PCF, np. w 2007 r. w 90 proc. poparł socjalistkę Ségolène Royal. Natomiast rozproszenie i podziały lewicy osłabiały tę dynamikę pozyskiwania nowych wyborców, a w 2002 r. utrudniły awans Lionela Jospina z PS do drugiej tury. Duże straty wyborcze odnotowywała w wyborach prezydenckich PCF, ale jej udział w mobilizacji lewicowego elektoratu na rzecz wspólnego kandydata nadal miał istotne znaczenie polityczne.

Tabela 2. Wyniki lewicy w wyborach do Zgromadzenia Narodowego w latach 1997–2007 (w proc.)

Rok wyborów	PS	PCF	Zieloni	Pozostała lewica	Lewica ogółem
1997	23,8	9,9	6,8	6,8	47,3
2002	24,1	4,8	4,5	7,8	41,2
2007	25,0	4,4	3,25	6,7	39,35

Źródło: Na podstawie statystyk oficjalnych. Zob. także: Bachelot 2008: 409.

W wyborach parlamentarnych w latach 1997–2007 lewica nie zdołała już powrócić do ogólnokrajowego porozumienia wyborczego na wspólnej podstawie programowej jak w 1973 r. W wyborach w 1997 r. udało się jej zbliżyć poprzez wspólną deklarację intencji PS i PCF do doświadczenia z 1978 r. o wzajemnym poparciu dla kandydatów najlepiej uplasowanych do osiągnięcia sukcesu po pierwszej turze. PS zawarła także w kilkudziesięciu okręgach dwustronne porozumienia o poparciu już w pierwszej turze kandydatów małych ugrupowań lewi-

cowych, głównie lewicowych radykałów oraz Zielonych, a w mniejszym stopniu Demokratycznego Ruchu Obywatelskiego (Mouvement démocratique et citoyen, MDC). Zapewniło to PS i lewicy zwycięstwo w wyborach i możliwość utworzenia rządu. Na niewielką skalę takie porozumienia miały miejsce także przed wyborami w 2002 r. między PS i PCF, co zapewniło sukcesy komunistom w dwunastu przypadkach. Natomiast współdziałanie w obecnej dekadzie bez politycznych uzgodnień miało miejsce w drugiej turze jako zasada oparta na tzw. dyscyplinie republikańskiej wyborców ugrupowań i partii lewicowych wobec najlepiej uplasowanych kandydatów.

We Francji potwierdzał się wniosek wynikający z badań Eurobarometru na początku 2004 r., przeprowadzonych w piętnastu krajach europejskich, iż upływ czasu od wyborów o zasadniczym znaczeniu politycznym (prezydenckich, parlamentarnych) oddziaływał destrukcyjnie na popularność zwycięskich ugrupowań politycznych. Zwiększał zniechęcenie i nieufność do rządzących, sprzyjał przemieszczeniom elektoratu w stronę ugrupowań opozycyjnych. I tak np. w wyborach samorządowych w 2003 r. i wyborach regionalnych w 2004 r. (po wyborach parlamentarnych i prezydenckich – zwycięskich dla prawicy i UMP w 2002 r.) duże sukcesy odnosiła lewica, zwłaszcza PS. Także PCF amortyzowała wcześniej poniesione straty (Berton 2004: 654–655). Podobnie zwycięskie dla lewicy okazały się wybory municypalne w 2009 r. i wybory regionalne w 2010 r. po porażkach w wyborach prezydenckich i parlamentarnych w 2007 r.

Przegrupowania wśród radykalnej lewicy w połowie lat dziewięćdziesiątych nie wyłoniły wprawdzie nowego bieguna lewicy antyliberalnej, ale wyłoniły dwie efektywne koalicje wyborcze w systemie partyjnym. Jedną z nich okazał się Front Lewicy (Front de gauche, FG) z udziałem PCF oraz secesjonistów z PS w nowej Partii Lewicy (Parti de gauche, PG) i secesjonistów z nurtu trockistowskiego tworzących Zjednoczoną Lewicę (Gauche unitaire, GU). FG uzyskał w wyborach do Parlamentu Europejskiego (PE) w 2009 r. 6,3 proc. głosów, a w wyborach regionalnych w 2010 r. – 6,1 proc., co okazało się znaczącym sukcesem PCF. Jeszcze bardziej zaskakujące dla obserwatorów systemu partyjnego okazały się wyborcze rezultaty koalicji Europa – Ekologia (Europe – Écologie, EE), łączącej Zielonych i MDC. EE uzyskała we wskazanych wyborach odpowiednio 16,2 proc. i 12,5 proc. głosów, stając się konkurentem PS w pozyskiwaniu nie tylko głosów lewicy, ale także centrum.

Długotrwały proces kurczenia się elektoratu PCF od końca lat siedemdziesiątych niewątpliwie znacznie pomniejszyła jej relewancję koalicyjną na poziomie rządzenia państwem. Jednakże nadal występowały czynniki sprzyjające utrzymaniu tej relewancji na minimalnym poziomie. Po pierwsze, współdziałanie wyborcze pozostaje trwałym elementem strategii politycznych ugrupowań i partii lewicowych z udziałem PCF. To zaś określa potencjalny krąg koalicyjnego rządu w razie uzyskania większości w Zgromadzeniu Narodowym, jak np. w 1997 r., gdy powstała większość rządząca z udziałem PS i jej koalicjantów: PCF, Zielonych, Demokratycznego Ruchu Obywatelskiego i lewicowych radykałów (Kuczyńska 2008: 225–242), tym bardziej że silna ideologizacja lewicy oraz wyrazistość i kompatybilność jej kultur politycznych ograniczają możliwości przekraczania barier bipolaryzacji systemu partyjnego w stronę centrum.

Po drugie, PCF jest obok PS jedyną w zasadzie partią „długiego trwania” na lewicy, która niemal przez cały okres V Republiki zachowała parlamentarny status w postaci grupy parlamentarnej w Zgromadzeniu Narodowym (ZN), a więc w tej izbie, w której formuje się większość parlamentarna. Dzięki temu partia komunistyczna wywierała bezpośredni wpływ na organizację i tok prac ustawodawczych. W latach 1993–2010 były w ZN cztery takie grupy, z wyjątkiem XI kadencji izby w latach 1997–2002, gdy było pięć grup parlamentarnych. Warto też zauważyć, iż w ostatnich dwóch dekadach utrzymanie grupy parlamentarnej przez PCF okazało się realne dzięki poparciu wyborczemu i politycznemu PS (Godlewski 2009: 49–51).

Po trzecie, proces kartelizacji PCF sprzyjał utrwalaniu się jej tożsamości jako „partii władzy”, zwłaszcza dzięki autonomicznej wobec władz statutowych partii roli jej parlamentarnej reprezentacji jako ośrodka decyzyjnego oraz wpływającego na decyzje krajowych władz partyjnych, a także stabilizacji i profesjonalizacji ośrodków decyzyjnych na poziomie władz centralnych w partii, widocznej w bardzo wysokim udziale działaczy z doświadczeniem rządowym, parlamentarnym i samorządowym. Tym niemniej doświadczenie udziału PCF w rządzie Lionela Jospina w latach 1997–2002 okazało się niejednoznaczne. Utrzymywały się bowiem w PCF wahania między kolegialnością rządu i lojalnością w realizowaniu polityki rządowej a krytyką rządu i pokusą uczestnictwa w pozaparlamentarnych akcjach protestacyjnych. Ta dwuznaczność (bądź dualizm polityczny) wiązała się z ówczesnym podziałem wewnętrznym w PCF, której nurt mniejszościowy był przeciwny udziałowi w rządzeniu. Polityczne niejasności mógł też wywo-

ływać brak uzgodnionego porozumienia programowego koalicji rządzącej, zastąpiony mniej zobowiązującą „umową rządową” i akcesją partnerów Partii Socjalistycznej do współrządzenia.

Po czwarte, potencjał „partii władzy” znacząco wzmacniały wpływy PCF w wyborach samorządowych różnych szczebli i jej udział – samodzielny bądź w lokalnych sojuszach z innymi ugrupowaniami lewicy – we władzach samorządowych. Lewica uzyskała np. przewagę nad prawicą w wyborach do władz samorządowych większości średnich i dużych miast w 2008 r., zdecydowanie wygrała też wybory regionalne w 2010 r., uzyskując przewagę w 24 spośród 26 regionów.

Bibliografia

- Amson D., 2002, *La vie politique sous la V République*, Paris.
- Andolfatto D., Greffet F., 2008, *La „semi-cartellisation” du Parti communiste Français* [w:] *Les systèmes de partis dans les démocraties occidentales. Le modèle du parti – cartel en question*, dir. Y. Aucante, A Dézé, Paris.
- Bachelot C., 2008, *Révisiter les causalités de l'évolution le PS au prisme de la cartellisation* [w:] *Les systèmes de partis dans les démocraties occidentales. Le modèle du parti – cartel en question*, dir. Y. Aucante, A Dézé, Paris.
- Berton R.M., 2004, *Pourquoi les partis gouvernementaux perdent-ils les élections intermédiaires? Enquête Eurobaromètre 2004 et élections européennes*, „Revue Française de Science Politique”, nr 4.
- Courtois G., 2007, *Mme Royal en panne de réserves pour le seconde tour*, „Le Monde”, 6–7 V 2007.
- Dupoirier E., Frongier A.P., 2009, *Les temporalités de la décision électorale. Approche comparée de la France et de la Belgique (Wallonie)*, „Revue Française de Science Politique”, nr 3.
- Godlewski T., 2009, *Partie polityczne i system partyjny we Francji* [w:] T. Godlewski, M. Jastrzębski, I. Kapsa, D. Karnowska, A. Lipiński, *Współczesne partie polityczne. Wybrane problemy*, Toruń.
- Godlewski T., 2010, *Wpływ systemu politycznego na partie polityczne we Francji na przykładzie partii prezydenckiej* [w:] *Adaptacja – reforma – stabilizacja. Przestrzeń publiczna we współczesnych systemach politycznych*, red. T. Koziello, P. Maj, W. Paruch, Rzeszów.
- Kuczyńska A., 2008, *Francja V Republiki i jej koabitacje (1986–1988, 1993–1995, 1997–2002)*, Toruń.
- Lavau G., 1969, *Communisme en France*, Paris.
- Rémond R., 2008, *Francuska prawica dzisiaj*, Warszawa.
- Reynaud Ph., 2007, *La situation de l'extrême gauche pour la Présidentielle. Propos recueillis par Sébastien Zriem*, <http://2007,tns-sofres.com/interview.php?>, 20 IV 2007.
- Zappi S., 2007, *L'échec de la gauche antilibérale*, <http://www.lemonde.fr>, 30 IV 2007.